

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ-СӘЯСИ, ФЫЛЫМЫ, ӘДЕБИ-КӨРКЕМ ЖУРНАЛ

АЙКАП

Халықаралық қоғамдық-сәяси, ғылыми, әдеби-коркем журнал

Жылдана 4 рет шығады

Басылымның 1911 жылдың күнінен 1915 жылдың шілде айына дейін Мұхамеджан Сералиниң редакторлығымен 88 саны жарық корді.

2012 жылдың шілде айынан бастап жазушы-кайраткер Қогабай Сәрсекеевтің үйымдастыруымен журналдың жалғасы ретінде тіркеліп, редакторлығымен 10 номірі жарық корді.

2016 жылдың наурыз айынан әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің құрылтайшылығымен қайта шығарыла бастады.

International social-political, scientific and literary-art journal

Published 4 times a year

Under the editorship of Mukhamedzhan Seralin, from January 1911 to July 1915, it was published 88 issues of the journal.

Through the writer, public figure Kogabay Sarsekeev, since the July 2012, under his editorship were published 10 issues of the journal, re-registered as a continuation of the journal.

Since March 2016 the journal is published on the basis of Al-Farabi Kazakh National University.

Международный общественно-политический, научный и литературно-художественный журнал

Выходит 4 раза в год

Редактором Мухамеджаном Сералиным с января 1911 года по июль 1915 года было издано 88 номеров журнала.

Писатель, общественный деятель Когабай Сарсекеев с июля 2012 года издал 10 номеров журнала, пере-регистрированного как продолжение издания Сералина.

С марта 2016 года журнал издается в Казахском национальном университете имени аль-Фараби.

Кұрылтайши
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті

Founder
Al-Farabi Kazakh National
University

Учредитель
Казахский национальный университет
имени аль-Фараби

Журнал ҚР Инвестициялар жөнө даму
министрлігінде 2016 жылдың 12 сәуірінде
тіркеліп, №15947-Ж күзілігі берілді.
Индекс: 74516

Редакцияның мекенжайы:
050016, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғ., 71
БОК-II, журналистика факультеті, 205-каб.
Электрондық пошта: aikap145kaznu@gmail.com

Editorial address:
050016, Almaty, Al-Farabi avenue, 71
E-mail: aikap145kaznu@gmail.com

Адрес редакции:
050016, г. Алматы, проспект аль-Фараби, 71
ГУК-II, факультет журналистики, каб. 205
Электронная почта: aikap145kaznu@gmail.com

Журнал сериялық басылымдарды
тіркейтін ISSN Халықаралық орталығында
(ЮНЕСКО, Франция, Париж) тіркеліп,
халықаралық ISSN 2304-9324 номірі берілді

Мазмұны – Contents – Содержание

МИНБЕР – TRIBUNE – ТРИБУНА

- Әлібек АСҚАР
Жаңа қоғам қалыптастырысқа.....4

АҚПАРАТ – INFORMATION – ИНФОРМАЦИЯ

- «Бейбіт өмірге арналған сана» халықаралық конференция.....10

САРАНТАМА – ANALYTICS – АНАЛИТИКА

- Галымқайыр МУТАНОВ
Ұлы ұстаздан тағылым11

- Өмірхан ЭБДИМАНУЛЫ, Назира ДОСАНОВА
Елдік пең ерлік жыршысы – ұлы жамбыл17

- Diana W. WORMUTH, Gulnar MUKANOVA
Central Asia in EBRD focus: Covid-2019 trends and adjustments25

- Жігер ЖАНӘБІЛ
Генетика және тарих31

ӨНЕГЕЛІ ӨМІР – LIFE OF WONDERFUL PEOPLE – ЖЗЛ

- Қалижан БЕКХОЖИН45

ОРКЕНИЕТ – CIVILIZATION – ЦИВИЛИЗАЦИЯ

- Назгул ҚҰДАЙБЕРГЕНОВА
Рухани жаңыру және мәдениеттер үндестігі46

- Jin NODA
Three perspectives for Central Asia: studies in Japan51

ТАРИХ – ТАҒЫЛЫМ – HISTORY LESSONS – УРОКИ ИСТОРИИ

- Didar KASSYMOVA
Repatriation of Kazakhs from China, 1950-1960s60

- Жанылхан ОШАН
«Тоғыз татар»: монголдар, тангуттар немесе ...?72

- Жандос ҚҮМҒАНБАЕВ
«Үш жұз» партиясы және үлптық мемлекеттілік ұстанымдар80

РУХАНИЙАТ – SPIRITUALITY – ДУХОВНОСТЬ

- Райхан ИМАХАНБЕТ
Ахметтану мәсслесі: өткені, бүгіні һәм келешегі89

- Кенже КҮРКЕБАЕВ
Қазтуған жыраудың «Алаң да, алаң, алаң жүрт» толғауындағы көркемдік кесте ...100

- Абай САДУАҚАСОВ
Үлптық өнер насиҳаты105

- Людмила ЕКШЕМБЕЕВА
Образы билингвизма в моей монолингвальной жизни111

- Елена ЗЕЙФЕРТ
Шпрух в поэзии российских и казахстанских немцев115

ЗАМАНСӨЗ – PUBLICISM – ПУБЛИЦИСТИКА

- Сәбира БАЗАРБАЙ
«Жусан» операциясы. оралған отаңдастар124

- Георгий ПОЧЕПЦОВ
От информационных войн до виртуальной реальности129

ТҰЛҒА – PERSONALITY – ЛИЧНОСТЬ

- Шолпанай АМАНЖОЛОВА
Бекеевтер зулеті және құйды суреттер тарихы135

ПОЭЗИЯ – POETRY – ПОЭЗИЯ

- Жұмекен НӘЖІМЕДЕНОВ
Аспаңда құн барда, әлемде сыр барда141

ПРОЗА – PROSE – ПРОЗА

- Дидар АМАНТАЙ
Жасыл тыныштық147

Автор туралы: әл-Фараби атындағы Қазак ұлттық университетінің доценті, ф.ғ.к.

About the author: Al-Farabi Kazakh National University, Candidate of Philological Science.

Об авторе: доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, к.ф.н.

Кенже КҮРКЕБАЕВ

ҚАЗТУҒАН ЖЫРАУДЫҢ «АЛАҢ Да, АЛАҢ, АЛАҢ ЖҰРТ» ТОЛҒАУЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК КЕСТЕ

Аннотация. Бұл мақалада XV – XYIII ғасырдагы жыраулар поэзиясына шолу жасала отырып, атақты Қазтұған жыраудың «Алаң да алаң, алаң жұрт» толғауындағы сөздердің функциональдық жүмсалымы талқыланады.

Макалада жыраулар поэзиясының тілдік ерекшелігі философиялық терең ой мен дидактикалық мазмұнға, сан алуан экспрессия мен эмоцияға, осиет-нақыл сөздер мен афоризмдерге, соны тіркестер мен синтаксистік параллелизмдерге, дыбыс үндесулері мен ішкі үйқастарға, ыргактық топ пен лингвопоэтикалық интонацияға толы екендігі корсетіледі.

Kenzhe KURKEBAEV
LINGUOPOIETIC MOTIFS IN THE WORKS OF ZHYRAU

Abstract. In this article, the author examines versatile functional use of words in the product Kaptugan zhyrau «Alan da alan, alan zhurt». .

The article considers linguistic features zhyrau as deep philosophical content, didactic foundation works fullness of poetry and emotional expression of different shades, the presence of aphorisms and sententious phrases, as well as psychological and syntactic parallelism, the harmony of sounds and their Linguistic poetry intonation.

Кенже КҮРКЕБАЕВ
**СВОЕОБРАЗИЕ СРЕДСТВ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В ТОЛҒАУ ҚАЗТУҒАН ЖЫРАУ «АЛАҢ
ДА АЛАҢ, АЛАҢ ЖҰРТ»**

Аннотация. В статье рассмотрено своеобразие поэтики Қазтұгана жырау. Определены основные темы его философских толғау, сделан лингвопоэтический анализ некоторых лексем, определяющих их содержание, дана интерпретация образа-символа жұрт.

Жыраулар поэзиясы – халқымыздың неше ғасырлық өмір тарихын өнер орнегіне, ақыл сөзіне бейнелеп түсірген лингвопоэтикалық асыл мұрамызы.

Жыраулар поэзиясы XV ғасырдағы Қазақ хандығы құрылғаннан бастап қалыптастып дами бастады. Жыраулар шығармаларының асыл өзегі ақыл-өситет пен ел мұраты. Олардың толғауларының негізгі тақырыптары – туган жерді, елді сую, Отанды корғау, елді бірлікке шақыру, адамгершілік қасиеттерді насиҳаттау. Жыраулар поэзиясы – халықтың басынан өткерген тарихи оқигаларды, оның арман-мұратын, кешірген ауыртпалықтары мен елдің сол дәуірдегі саяси-әлеуметтік тұрмыс тіршілігін, ой-санасы мен ақыл ойын, дүниетанымдық болмысын көркем де бай құнарлы да бейнелі тілмен айшықтайды.

Жыраулар поэзиясының тілдік ерекшелігі философиялық терең ой мен дидактикалық мазмұнга, сан алуан экспрессия мен эмоцияға, өситет-нақыл сөздер мен афоризмдерге, соны тіркестер мен синтаксистік параллелизмдерге, дыбыс үндесулері мен ішкі үйқастарға, ырғақтық топ пен лингвопоэтикалық интонацияға толы.

Жыраулар мектебінің осындай көрнекті өкілдерінің бірі – Қазтуған Сүйіншұлы.

Қазтуған Сүйіншұлы (шамамен 15 ғасырда өмір сүрген) – жырау, жорық жыршысы, қазақ эпосын жасаушылардың бірі. Қазтуған жыраудың артынан өмір, болмыс туралы, атамекен, тұған ел жайлы және әскери тұрмысқа қатысты сан алуан жырдан құралған мол мұра қалған. Бірақ жыр толғауларының көпшілігі сақталмай тек бізге жеткен шығармаларынан қазіргі кезде «Бұдырайған екі шекелі», «Алаң да алаң, алаң жұрт», «Белгілі биік көк сенгір» деп аталатын үш толғауы ғана бар. Алайда аталған үш шығарманың өзінен-ақ Қазтуған жыраудың қазақ әдебиет тарихынан

берік орын алғанына көз жетіземіз. Жыраудың қиялының үшқырлығы мен кеңдігі, суреттеу тәсілдерінің байлығы мен әсемдігі орта ғасырларда қазақтың ақындық өнерінің жогары дәрежеде әрі өзіндік сипатқа толы болғанын айғақтайды.

Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ақала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйесу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған
Келінішек болып түскен жұрт,
Қарғадай мынау Қазтуған батыр туган жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-конымды жуған жұрт,
Қарағайдан садақ будырып,
Қылшанымды сары жұн оққа толтырып,
Жанға сактау болған жұрт.
Салп-салпыншақ анау үш өзен,
Салуалы менім ордам қонған жер,
Жабагалы жас тайлақ
Жардай атан болған жер,
Жатып қалып бір тоқты
Жайылып мың қой болған жер,
Жарлысы мен байы тен,
Жабысы мен тайы тен,
Жары менен сайы тен,
Ботташығы бұзаудай,
Боз сазаны тоқтыдай,
Балыны тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Шырмауыны шеккен түйс таптырмас,
Балығы келге жылқы жаптырмас,
Бақасы мен шаяны
Кежідегі адамға
Түн үйқысын таптырмас,
Қайран менің Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Қайырлы болсын сіздерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт!..

Толғау мәтініне лингвистикалық талдау тұрғысынан келсек, Қазтуған жыраудың бұл толғауындағы көпвекторлы қолданысқа ие сөздер мен тіркесімдер катарына жұрт, алаң жұрт тілдік бірліктерін жатқызуға болады. Поэтикалық мәтінінде жұрт, жер тірек сөздерінің семантикалық болмысы автор идеясының тұжырымы мен қорытындысын айқындалп түр.

Сөз магынасының тіркесімділігі тұрғысынан алғанда алаң жүрт тіркесінде алаң сөзі өзінің тұра етістік магынасындағы «беймазалану, әбігерлену, аландай» мәніндегі функциональдық қолданыста емес, керісінше ұжымның сол дәүірдегі тілдік санаудағы контекстік тіркесімділікке сәйкес «қолайлты, жайлыш, берекелі» магынасында жұмсалып тұр.

Яғни Қазтуған жырау қолданған алаң жүрт тіркесінде функциональдық қолданысы мен контекстік магынасы бұл олең мәтінінде Еділ мен Жайықтың аргы түпқазығы түркі жүрті үшін, ал бүгіндегі мұрагері қазақ халқы үшін құтты қоныс, кимас Атамекен екенін философиялық терең ой мен поэтикалық сөз образы арқылы шебер қилюастрып атамекен, тұған жер, қонысқа жайлыш, көгорай, шалғынды жер магынасында қолданған.

Жүрт сөзінің толғау мәтініндегі тармақ соңындағы қайталануы сөз образға ой екпінін түсіріп, үйқас құрауга үйткы болып, антитезалық параллель магынасында білдіріп тұр.

Осы мәтіндегі тірек сөз ретінде жұмсалған жүрт сөзінің тілдік табиғатын академик Р.Сыздық былайша топшалайды: «Жүрт. Аса Жүрт. Астана жүрт. Ауыр жүрт. Байтак жүрт. Ескі олең-жырларда жүрт сөзінің осындағы қолданыстары жиі кездеседі. Бұларда жүрт – терминдік қызметте, яғни «ел, белгілі бір этникалық құрам және оның кошіп қонып жүретін мекені, белгілі атымен аталатын халық». Демек, жүрт осы күнгі халық сөзінің синонимі [1, 48].

Сонымен қатар жүрт атауы сөздік қорымызда магынасын айқындағы түсіде ел сөзімен қосарланып келіп ел жүрт түрінде де кездеседі.

Қазтуған жыраумен қатар жалпы жыраулар поэзиясында алаң жүрт тіркесімен қатар аса жүрт конерген тіркесі де жиі ұшырасады. Сол заманда аса жүрт тіркесінің семантика-

сы «туысқан адамдар қауымы», «өз жүрті» магынасын білдірсе керек. Өйткені көне және орта түркі жазба жәдігерліктерінде аша (қазақша аса) сөзі «туысқан» деген магынаны білдірген. Оның айқын дәлелі ретінде аша атауын түркітанушы ғалым К.К.Юдахин қырғыз тілінің солтустік диалектісінде «туысқан адам, отбасы мүшесі» дегенді білдіретін араб тілінен келген сөз деп көрсетеді [2, 74].

Аса жүрт тіркесін қазақтың жауынгер ақыны Махамбетте те осы семантикалық қолданыста жұмсаса керек. Мәселен,

Аламанға жол бердік,
Аса жүртты менгердік.

Жыраулар поэзиясында жүрт сөзінің алаң жүрт, аса жүрт қолданысымен қатар астана жүрт конерген тіркесі аз да болса ұшырасады.

Бұл конерген сөздің этимологиясын академик Р. Сыздық Л. Будаговтың, В. Радловтың пікірлеріне сүйене отырып, астана жүрт дегеннің магынасы парсы тіліндегі астан /астана сөзінің «табалдырық, есік» деген магынасынан «әміршінің сарайы» деп ауысқан алғашқы семантикасы деривациялынып, «сарайға (хан ордасына) қараган жүрт», яғни белгілі бір әміршінің (ханның, сұлтанның, патшаның, бектің) қол астындағы («табалдырығындағы») ел, жүрт дегенді білдірсе керек. XIX ғасырдағы кейір екі тілдік сөздіктерде қазақ тіліндегі астана жүрт деген тіркесті «көп, сансыз көп халық» деп түсіндіруі жаңсақтық деген тұжырым жасайды [1, 48].

Қалай дегенмен де бүгінгі тілдік қолданыстан пассив қабатқа откен астана жүрт тіркесіндегі астана атауы жеке тұрып онтустік және батыс аймақтарындағы жергілікті тіл ерекшеліктерінде түрлі семантикалық мәнге ие екен белгілі. Мыс

1. Астана (Жамб; Жам., Св) есік табалдырығы.

2. Астана (Гур., Манғ., Тұркім.: Ашх) халық, ел, жиын [3, 74].

Сонымен қатар астана атауының бүгінгі тілдік қолданысы жүрт сөзімен тіркеске түспей жеке тұрып Қазақстан Республикасының «бас қаласы, мемлекет орталығы, елорда» мағынасында белсенді қолданысқа ие екені белгілі.

Атақты Қазтуған жыраудың бұл жыр жолдарында олең мәтінінің негізгі ұйтқысы болып қолданылған жүрт, жер сөздері есімше тұлғалы тұган, қонған, кескен, жуган сияқты етістік сөздерімен тіркеске түсіп суретті ба-яңдау, үйқас құрауға бейімділік, терең психологиялық күй, динамикалық екпін сияқты семантикалық қолданыстарды жан-жақты ашып тұр.

Яғни, есімдер сияқты етістіктер де көркем сөз тілінде, әсіресе олең мәтінінде поэтикалық-стильдік қызметке ие. Жалпы «Етістік тіліміздегі сөз таптарының ішіндегі ең күрделі және карымы ең кең грамматикалық категория. Етістіктің күрделілігі мен қарымдылығы оның аса өрісті лексика-семантикалық сипаттымен, бай лексика-грамматикалық формаларымен, көслілік синтаксистік қызметтімен тығыз байланысты», – [4, 122] деп тұжырымдалуы шынында да Қазтуған жыраудың бұл поэтикалық мәтінде тірек сөзбен тіркесімділік қабілетінің кең ауқымдығы, іс-қимыл мағынасының әр тараңтылығы, куатты эмоционалдық фон тудыруы, ыргак пен үйқас құрау ерекшеліктерінің өзіндік көріністерін айқындап тұрган іспетті.

Мәселен, олең мәтініндегі жуган жүрт, тұган жүрт, кескен жүрт, қонған жүрт, түсken жүрт сөз тіркестеріндегі етістіктің есімше – ған тұлғасы затқа құбылысқа тән сапалық белгіні қымыл, процесс мағынасында дәйектеп, анықтауыштық қатынаста іс-әрекеттің откен шақ мағынасын да болғанын меңзеп тұр. Сонымен қатар, олең мәтініндегі – ған тұлғасының лексика-грамматикалық мағынасы автор тара-

пынан откен жақсы, берекелі, жайлы құндердің сағынышы мағынасында қолданысқа ие болған.

Ал толғау мәтініндегі Балығы тайдай тулаған, Бақасы қойдай шулаған деген олең жолдарында етістіктің есімше тұлғалы – ған формасы балық пен тайдың тұлауын, бақа мен қойдың шулауын салыстыра сипаттаған тенеу жасаудың өнімді тәсілі -тай -тей, -дай -дей форманттарымен мәтін ішілік функциональдық қызметке түсіп толғау мәтінінің философиялық терең тұжырымы мен көркемдік табиғатын аша тұсқен.

Тұжырымдай айтқанда көркем мәтіндегі -ған, -ген есімше тұлғасы жүрт, жер тірек сөздерімен семантикалық тіркесімділікке түскенде сапалық қимылдық мәні затқа құбылысқа тән сапаны қымыл, процесс ретінде береді. Есімше тұлғалы етістік сөз табы ретінде қымыл, процесстік мағынасын да айқындал, откен шақтық мағынасын да сактап, анықтауыштық процесс мағынасын да көрсетеді.

Қазтуған жыраудың бұл толғауында бүгінгі тілдік қолданысымында пасив лексемалар катарына енген мал шаруашылығы, қару-жарак, әкімшілік атаулар мен түрлі сапалық қасиеттерді таңбалайтын жабағы, жабы, атан, тайлақ, ақала орда, ботташық, қылшан, кежі, салуалы, кір-қон, сияқты көнерген сөздер кездеседі.

Көнерген сөздердің қолданысы тұралы F. Мұсабаев: «Сөз историзмге айналу үшін откен тарихи кезеңдерде қолданылғаны шарт емес, соңғы кезде тілдегі қолданылудан шығыу шарт. Мұндай жағдайда бұл заттардың атаулары қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамынан шығып қалады да, көне заманда жазылған әдебиеттерде ғана сакталуы мүмкін», – дейді [5, 318].

Осыған орай Қазтуған жырау толғауындағы қылшан сөзі бүгінгі тілдік қолданыстан мүлдем шығып қалған осындағы көнерген сөздердің

бірі. Бұл сөзді 1910 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Шайыр» кітабында «оқ сауыт» мағынасында түсіндіреді. Логикалық тұргыдан толғау мәтініндегі қылшан сөзінің тіркесім құрамындағы (контекстік) мағынасын да осы тұргыдан алуымызға болады. Тіл тарихы тұргысынан алғанда қылшан лексемасы жыраулар поэзиясында жиі кездесетін осы мағынадағы қорамсақ атауынан да бұрынғы орта түркілік кезеңде ұшырасатын түркілік ортақ атау болуы әбден мүмкін.

Қазтуған жырау толғауында кездесетін кейір көнерген сөздердің семантикалық түсініктемесі КТС – нде төмендегіше берілген.

Жабагы

1. Қой мен түйенің көктемде қырқып алған үйісқан қысқы жүні.
2. Тайдан кіші, бес-алты айлық ересек күлгін.

3. Қой жүнінің астына шуберек мата салып, сырып тіккен жабдық.

4. Тоқымның іштігі. [6, 187]

Жабы

1. Қазақ жылқысының нашар, қарабайыр тұқымы.

2. Өмірі мінілмей жүрген, қашаган асау түйе

3. Жабыраңқы, уайымды, мұнды [6, 187].

Ботташық

1. Шатырша гүлдер тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік [6, 106].

Тұжырымдай айтқанда, ұлттық бояу қою, өршіл романтикаға сусындаған, афористік толғаныс пен көркемдік тіркестерге аса бай Қазтуған жырау шығармашылығы әлденеше ғасырлар бойы қазақ ақындарына үлгі, онеге мектебі болғаны ақырат.

Әдебиеттер

- 1 Сыздыкова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Арыс, 2004. – 148 б.
- 2 Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М.: Наука, 1965. – С.74
- 3 Қазак тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2005. – 74 б.
- 4 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1964. – 122 б.
- 5 Мұсабаев F. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзат-ай, 2014. – 318 б.
- 6 Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы, Даик-Пресс, 1999. – 187 б.

References

- 1 Sizdikova R. Sozder soileidi. – Almaty: Arys, 2004. – 148 b.
- 2 K.K.Yudahin Kirgision-russian slovar. – Moskba: Nauka, 1965. –S. 74.
- 3 Kazak tilinin aimaktik sozdigi. – Almaty: «Arys» 2005. – 74 b
- 4 Iskakov A. Kazirgi kazak tili. – Almaty, 1964. – 122 b
- 5 Musabaev G. Kazak til biliminin maseleleri. – Almaty: Abzal-ay, 2014. – 318 b.
- 6 Kazakh tilinin sozdigi. – Almaty: Daik-Press, 1999. – 187 b.